

*Ибрагимова Т.Г.***СУБЪЕКТ ЖАНА ПРЕДИКАТ – ЭКИ ТУТУМДУУ
ЖАЛАҢ СҮЙЛӨМДҮН СЕМАНТИКАЛЫК НЕГИЗИ***Ибрагимова Т.Г.***СУБЪЕКТ И ПРЕДИКАТ – КАК СЕМАНТИЧЕСКАЯ
ОСНОВА ДВУСОСТАВНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ***T.G. Ibragimova***SUBJECT AND PREDICATE - AS THE SEMANTIC
BASIS OF A TWO-PART SENTENCE**

УДК: 415.63:415.641

Бул макалада сүйлөмдө семантикалык өңүттө предикат субъектини ар кандай абалдагы көрүнүшүн мүнөздөөчү дифференциалдык семантикалык белгинин ролун аткарып, сүйлөмдүн семантикалык структурасында борбордук орунду ээлеп, негизги позицияда турарына жана субъект негизинен “кызматчы” милдетте болуу менен предикаттын лексемалык маанисин “тактагычтык” роль аткарына көңүл бурулду. Предикат бир эле субъектинин ар кандай ал-абалда болоорун көрсөтүүчү дифференциалдык семантикалык смислды алып жүрөрү каралды.

Негизги сөздөр: семантикалык субъект, семантикалык предикат, семантикалык түзүмү, семантикалык аспекти, субстантивдик лексема, семантикалык компонент, лексемалык толтурулушу, лексемалык мааниси (сема).

В данной статье речь идет о том, что в предложении сказуемое в семантическом плане выступает в роли дифференциального семантического признака, характеризующего проявление субъекта в различных состояниях, занимает центральное место в семантической структуре предложения, имеет ключевую позицию, а субъект выполняет роль “уточнения” лексемного значения сказуемого, выполняя в основном “служебную” функцию. Также был проанализирован предикат, который несет в себе дифференциальный семантический смысл, указывающий на то, что один и тот же субъект может находиться в разных состояниях.

Ключевые слова: семантический субъект, семантический предикат, семантическая структура, семантический аспект, субстантивная лексема, семантический компонент, лексемное наполнение, лексемный смысл (сема).

In this article, we are talking about the fact that in a sentence, the predicate in semantic terms acts as a differential semantic feature that characterizes the manifestation of the subject in various states, occupies a central place in the semantic structure of the sentence, has a key position, and the subject performs the role of “clarifying” the lexical meaning of

the predicate, performing mainly a “service” function. We also analyzed the predicate, which carries a differential semantic meaning, indicating that the same subject can be in different states.

Key words: semantic subject, semantic predicate, semantic structure, semantic aspect, substantive lexeme, semantic component, lexeme content, lexeme meaning (sema).

Эки тутумдуу жалаң сүйлөм катары адатта, ээ жана баяндоочтун өз ара карым-катышына негизделип уюшулган синтаксистик конструкцияны түшүнөбүз. Сүйлөмдүн берилиш жагын эле иликтөө эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн табиятын, маңыз-мазмунун жана кепте кенири колдонулушун терең түшүнүү үчүн анча жеткиликтүү эмес. Ошондуктан анын структурасын лексемалык толтуруу (наполнение) жана ал лексемадагы смислды изилдөө зарыл. Анткени ошол лексемалардын семантикалык карым-катышы гана абстрактуу структуралык схеманы номинативдик-коммуникативдик бирдик катары кароого мүмкүнчүлүк түзүп, анын пикир алышууну тескеп, байланыш каражаты болушун шарттайт. Ал эми эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн мазмундук жагы анын формалдык берилиш жагындай ээ менен баяндоочтун биримдиги эле эмес ал, баарыдан мурда, смислдык жактан бири-бирине төп, шайкеш келген семантикалык топтогу, класстагы лексемалардын номинативдик-коммуникативдик максатта ширелишкен биримдиги жана алардагы смислдык ар түрдүүлүк, смислдык жиктелүүчүлүк. Ошондуктан кандай субстантивдик лексемалар, кандай семантикалык класстагы лексемалар субъектилик позицияда болот да, предикаттык позициядагы кандай лексема менен тизмектешет деген маселе өтө манилүү маселе катары көтөрүлөт. Субстантивдик лексеманы эки тутумдуу жалаң сүйлөмдүн багыныңкы компоненти катары кароодо жана анын этиш менен болгон тизмектешүүсүн аныктоодо өзгөчө бир жагдай түзүлөт:

1. *Кыш келди, Кыш жакындап калды, Кыш түштү, Кыш чыкты.*

2. *Кыш келди, Поезд келди, Асан келди, Эл келди, Кел-кели келди, Акча келди, Жүк келди ж.б.у.с.*

Бул жана ушул өңдүү жалаң сүйлөмдөр синтаксистик структурасы боюнча бири-биринен эч айырмаланышпайт: булардын структуралык модели **ЗА₁+Эж** формуласы аркылуу берилет. Сүйлөм атооч жөндөмө формасында турган, жеке сандагы субстанттык ээден жана жак формасындагы этиштик баяндоочтон турат.

Мындай синтаксистик структураларда ар бир сөздүн жалпылаштырылган грамматикалык маанилери сөз формалары аркылуу туюнтулат. Ошондуктан ушундай структуралык схемада өз ара алмаштырылып колдонулуучу жана бирдей позицияда туруучу сөздүн грамматикалык формалары бир субстанттык классты, топту түзсө (*кыш, Асан, поезд, эл, акча, жүк ж.б.*) жана ал жалпы категориялык типтүү грамматикалык белгиге ээ болсо, белгилүү бир валенттүүлүктөгү (этиштер ар түрдүү валенттүүлүккө ээ) жана белгилүү бир лексика-грамматикалык тематика-семантикалык топтогу этиштер аркылуу (*келди, жакындап калды, түштү, чыкты*) белгилүү бир субстанттык топтогу гана сөздөр тизмектешет, мүнөздөлөт. Мындан сүйлөмдүн семантикалык компоненттеринин мүмкүнчүлүгү, деги эле сүйлөмдүн семантикалык структурасында аныктоочу негизги роль предикаттык лексемага таандык экендиги көрүнөт. Бирок бул жерде абсолюттук мүнөздөгү маселе жөнүндө сөз болбошу керек. Белгилүү бир структураларда, белгилүү бир лексика-грамматикалык тематика-семантикалык топтогу лексемалардан тизмектеше келүүсүндө белгилүү бир жагдайларда субъект менен предикат өз ара бирин-бири шарттаган, аныктаган учурлар да болот. Маселен, *Сен ырдадың, Бала жыгыла жаздады* деген эки тутумдуу жалаң сүйлөмдөрдү алсак, булардын семантикалык структурасынын модели субъектиден жана предикаттан гана турат. Булардагы субъект менен предикат бирин-бири шарттаган абалда болору, ал конструкцияларды уюштурган субстанттык жана финиттик лексемаларга байланыштуу, булар экөө бирдей ролго ээ. Анткени *ырдадың* деген предикат **ЗА₁** позициясын адам түшүнүгүн туюнткан субъектини билдирген лексема менен толтурулушун талап кылат, ошол эле учурда субъект **Сен** адам кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирген предикаттык этиш лексемасынын болушун шарттайт. Экинчи сүйлөм жөнүндө деле ушуну айтууга болот. Арийне, дээрлик көпчүлүк учурда, субъектинин семантикалык мүмкүнчүлүгү, функциясы же ролу предикаттын семантикалык спецификасына

жараша аныкталат.

Маселен:

1. Асан иштеп жатат,
2. Асан эс алды,
3. Асан укту

Бул үч сүйлөмдө тең **ЗА₁** позициясын бир гана *Асан* деген лексема ээлеп турат. Буга карабай бул эки тутумдуу жалаң сүйлөм бири-биринен субъектилик маанинин мүнөзү боюнча кескин айырмаланыша алат: биринчи сүйлөмдө *Асан* субстанттык сөзү субъектинин кыймылдап жатканын көрсөтөт (иштеп жатканын); экинчи сүйлөмдө субъектинин ал-абалын көрсөтөт (*эс алганы*); үчүнчү сүйлөмдө субъектинин кабылдоосун көрсөтөт (*укту*). Ушунун өзү предикаттык лексеманын спецификасы негизги аныктоочу функцияга ээ экендигин көрсөтүп турат. Дагы бир мисал келтирели:

1. Атам ат менен келди,
2. Атам сени менен келди,
3. Атам жумуш менен келди.

Бул сүйлөмдөрдө да предикаттык позицияда турган этиш – *келди* сөзү кыймыл-аракетти билдирет жана булар формалдык-структуралык жактан да, лексика-грамматикалык жактан да, б.а. берилиш, түзүлүш жагынан бири-биринен эч айырмаланышпайт. **Ат менен, сени менен, жумуш менен** дегендин баары-кыйыр толуктооч, Атам – ээ, келди – баяндооч. Бирок бул сүйлөмдөр – семантика-структуралык жактан бирдей сүйлөмдөрдөн эмес, бири-биринен айырмалуу сүйлөмдөрдөн: биринчи сүйлөмдө семантикалык объект кыймыл-аракеттин аткарылыш каражатын көрсөтсө, экинчи сүйлөмдө объект кыймыл-аракеттин биргелешип аткарылышын көрсөтөт, ал эми үчүнчү сүйлөмдө объект кыймыл-аракеттин максатын көрсөтүп жатат. Мындан семантикалык предикаттык позицияда турган лексема сүйлөмдүн семантикалык структурасын аныктоодо, жиктөөдө негизги мааниге ээ экендиги ачык көрүнүп турат.

Демек, сүйлөмдү семантикалык өңүттө анализдөөнүн максаты – сүйлөмдүн смислы кандай уюшулган, семантикалык компоненттер кандай карым-катышта байланышкан, ушуну аныктоо. “Смысл предложения представляется в семантической структуре предложения с различной степенью детальности (асты автор тарабынан сызылды – Т.И.)” [Мусаев, 1983].

Демек, семантикалык өңүттө предикат субъектинин ар кандай абалдагы көрүнүшүн мүнөздөөчү дифференциалдык семантикалык белгинин ролун аткарат. Анткени алар ар кандай синтаксистик дист-

рибуцияда (окружение) болушат да, ар кыл семантикалык топтогу, класстагы лексемалар менен тизмектешип, ошого жараша смыслдык өзгөчөлүктөргө, смыслдык айырмачылыктар аркылуу мүнөздөлөт. Ушул планда караганда предикат сүйлөмдүн семантикалык структурасында борбордук орунду ээлейт, негизги позицияда турат. Ал эми субъект негизинен “кызматчы” милдетте болуу менен предикаттын лексемалык маанисин “тактагычтык” роль аткарат, болгондо да предикаттык лексиканын башка маанилери эмес конкреттүү жагдайдагы гана лексемалык смыссы (сөздүн баардык мааниси эмес) такталат. Анткени предикат бир эле субъектинин ар кандай ал-абалда болоорун көрсөтүүчү дифференциалдык семантикалык смысды алып жүрөт: Маселен: *Ал иштеп жатат, Ал уктады, Ал эс алууда, Ал отурат, Ал жазып жатат*. Бул мисалдагы сүйлөмдөр семантикалык жактан да, формалдык-грамматикалык жактан да ар түрдүү каражаттар аркылуу уюшулган. Ар бир сүйлөм семантикалык да, грамматикалык да, дифференциалдык белгилер аркылуу бирөөнөн айырмаланса, дагы бирөөнө окшошот. Субъектиге предикат айлана-чөйрөдөгү предмет, көрүнүш-кубулуштардын ал-абалы, кыймыл-аракети жөнүндөгү маалыматты берүү үчүн зарыл болсо, предикаттын өзүнүн предикативдик семантикасын толук жүзөгө ашыруу үчүн ага субъект керек болот, көпчүлүк учурда сүйлөмдүн семантикасы субъектисиз эле толук өлчөмдө ишке ашат. Буга бир тутумдуу сүйлөмдөр айкын мисал боло алат, анткени алар баяндоочтун гана базасында уюшулат. Ошондуктан Ф.Буслаев: “Без сказуемого не может быть суждения. Отсюда понятно, почему есть в языке предложения, состоящих только из сказуемого..., но нет ни одного предложения, которое состояло бы только из подлежащего” [Буслаев, 1959, 258-6].

Мындай пикирди А. Потебня, А. Пешковский ж.б. көптөгөн окумуштуулар колдошот. Анткени сүйлөмгө карата мындай мамиле (подход), алды менен, ага семантикалык өңүттөн мамиле кылуу менен шартталган жана предикаттын негизги семантикалык компонент экендигине негизделген. Ошол эле учурда сүйлөмдүн семантикалык структурасынын негизги семантикалык компоненттеринен болгон субъект менен предикат функционалдык жактан гана айырмаланышпастан, грамматикалык-формалдык жактан да, алар ээлей турган позициядагы лексикалык бирдик-

тердин составы, семантикалык классы, мүнөзү, лексемалык смыссы (сема) боюнча да айырмаланышат. Бирок кандай гана субъект, предикаттын тизмеги болбосун, алардын смыслдык жактан төп, шайкеш, дал келиши сүйлөмдүн семантикалык структурасын уюштурууга мүмкүнчүлүк жаратат да предмет, кубулуштуш денотативдик касиетин чагылдырат: *предмет жана ал – абалы, предмет жана анын касиети, предмет жана анын кыймыл-аракети* ж.б.

Ошондуктан сүйлөм түзүүдө ар бир сөздүн денотативдик касиетине, алардын семантикалык мүмкүнчүлүгүнө, лексемалык смыслынын шайкештигине өзгөчө көңүл буруу зарыл. Ошондо гана реалдуу дүйнөдөгү предмет, көрүнүш-кубулуштун денотативдик касиетин тилдик бирдик аркылуу семантика-смыслдык жактан толук чагылдырууга болот.

Адабияттар:

1. Будагов Р.А. В защиту понятия слово / Р.А. Будагов. // Вопросы языкознания. – 1983. – №1.
2. Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики В.Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. – М., – 1972. – 369-370 с.
3. Грамматика современного русского литературного языка – М., 1970. – 546 с.
4. Есперсен, О. Философия грамматики / О. Есперсен. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – 95 с.
5. Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса русского языка/Г.А. Золотова.– М.: Наука, 1973.– 130-131 с.
6. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности / С.Д. Кацнельсон // Вопросы языкознания. – М., 1987. – 88 с. № 3.
7. Ломтев Т.П. Принципы построения формулы предложения / Т. П. Ломтев // НДВШ. Филолог. науки. – 1969. – 58 с. № 5.
8. Мусаев, С.Ж. Айтым, анын семантика-информативдик мазмуну жана синтактика-грамматикалык структурасы / С.Ж. Мусаев. – Бишкек, 1999. – 136 б.
9. Мусаев С.Ж. Структурное ядро синтаксических конструкций / С.Ж. Мусаев // Тюркология – 88: Тез. докл и сообщ. V Всесоюз. Тюркол. конф. – Фрунзе, 1988.
10. Потебня А. А. Из записок по русскому грамматике / А.А. Потебня. – М., 1958. – 72 с. Т. I - II.
11. Смирницкий А.И. Лексическое и грамматическое в слове / А.И. Смирницкий // Вопросы грамматического строя. – М., 1955.
12. Шведова Н.Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения / Н.Ю. Шведова // Славянское языкознание. VII Международный съезд славянистов. – М., 1973. – С. 460.